

Faiq Ələkbərlı

*AMEA Fəlsəfə
Institutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru*

I Yazı

*Azərbaycan Türk mütəfəkkiri
Üzeyir Hacıbəyli (1885-1948) Ağ-
cabədidə dünyaya gəlmiş, ilk təh-
silini Şuşadakı ikisinfli Rus-Türk
məktəbində almışdır. Qori Müəl-
limlər Seminarıyısında (1899-
1904) təhsilini davam etdirən Ha-
cıbəyli 1904-cü ildə Cəbrayıl qə-
zasının Hadrut kəndindəki mək-
təbdə rus dili, hesab, tarix və mu-
siqidən dərslər demişdir (17, s.8-9).
Çarlıqda baş vermiş 1905-ci il
inqilabı ərəfəsində Bakıya gəl-
ən Hacıbəyli “Səadət” məktəbin-
də müəllim işləmiş, eyni zaman-
da “Həyat” qəzetinin tərcüməçisi,
“İrşad” qəzetinin isə əməkdaşı ol-
muşdur (1, 19-20). 1907-ci ildə
Bakıda “Hesab məsələləri” və
“Mətbuatda istifadə olunan Siya-
sı, Hüquqi, İqtisadi və Əsgəri
Sözlerin Türki-Rusi və Rusi-Türki
Lügəti”ni nəşr etdirmişdir. 1908-
ci ilin yanvarın 12(25)-də onun
“Leyli və Məcnun” operası müsəl-
man Şərqişində ilk dəfə səhnələş-
dirmişdir (16, s.5-6).*

O, 1911-ci ildə musiqi təhsili almaq üçün Moskvaya getmiş, Moskva filarmonik cəmiyyəti nəzdində İlyinskiy xüsusi musiqi kursunda təhsil almışdır. Maddi ehtiyac üzündən Ü.Hacıbəyli Moskvada musiqi təhsilini yarımçıq qoyub Bakıya qayıdaraq burada yazdığı operaları səhnəyə qoymaqla məşğul olmuşdur.

Cümhuriyyətin quruluş və inkişafında yaxından iştirak etdiyi üçün 27 aprel işğalının ilk illərində bolşevizm repessiyası ilə üz-üzə qalmış, yalnız yaxın qohumu H.Terequlov və N.Nərimanovun sayəsində bu təhlükə sovuşmuşdur. 1921-ci ildə Bakıda Azərbaycanlı tələbələr üçün ilk musiqi məktəbini – Azərbaycan Dövlət Türk Musiqi Məktəbini (sonralar texnikum) təşkil etmişdir (15, 269-270). 1926-cı ildən Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında fəaliyyət göstərən Hacıbəyli burada nəzəriyyə, harmoniya, Azərbaycan Türk musiqisinin əsasları fənlərindən dərslər demiş, konservatoriya yanında ilk çoxsəsli Azərbaycan Türk xor kollektivi yaratmışdır. O, 1927-ci ildə Müslüm Maqomayevlə birgə ilk “Azərbaycan Türk el nəğmələri” məcmuəsini nəşr etdirmişdir. 1931-ci ildə Azərbaycan Radio Komitəsi yanında ilk notlu xalq çalğı alətləri orkestri təşkil etmiş, 1937-ci ildə ən məşhur operalarından olan “Koroğlu”nu yazmışdır.

O, 1948-ci ildə Bakıda vəfat etmişdir.

Əsas əsərləri aşağıdakılardır: “Siyasi, hüquqi, iqtisadi və əsgəri sözləri, türk-rusi, rusi-türk lügəti” (1907), “Leyli və Məcnun” ope-

rası (1908), “Türk operaları haqqında” (1924), “Azərbaycan Türk el nəğmələri” (1927, həmmüəllif), “Koroğlu” (1937), “Azərbaycan xalq musiqinin əsasları” və b.

Sosial-demokratizm və onun milli mahiyyəti. Üzeyir Hacıbəylinin dünyagörüşündə ilk dövrlərdə sosial-demokratizm təlimi mühüm yer tutmuşdur. XX əsrin ilk on illiyində, yeni milli ideya xəttinin birmənalı olaraq ortaya çıxmadığı bir dövrdə Hacıbəyli bəzi ziyalılarımız kimi çarizmə qarşı mübarizə aparan cərəyanlar arasında tələb və məramına görə sosial-demokratizm təliminə meyil göstərmişdir. Xüsusilə də, 1-ci Rusiya inqilabi illərində (1905-1907) Hacıbəylinin yazılarında

sında bərabər bölmək lazımdır ki, bunların məhsulata da hamıya bərabər çatdırılmalıdır. Deməli, ilk dövrlərdə Hacıbəyli də bəzi mütəfəkkirlərimiz kimi inanmışdır ki, sosial-demokrat təlimi bütün xalqlara, xüsusilə də onların istismara məruz qalan hissələrinə xoşbəxtlik gətirəcəkdir, çünki yalnız bu təlimdə heç bir dini, irqi, milli ayrışdırıcılıq yoxdur. O, yazılarında göstərirdi ki, kadetlər və eserlər monarxistlər və oktyabristlər kimi dövlətlə əməkdaşlığa daha çox meyillidirlər, nəinki sosial-demokratlar (4, s.327-328).

Sosial-demokrat təliminin bir çox ideyalarını təqdir edən Hacıbəyli hesab edirdi ki, solların Dövlət Dumasında tutduğu möv-

Dumada “sol”ların önə çıxmasını təsadüfi deyil, əksinə ciddi əsaslarla baş verdiyini izah etmişdir: “Hökumətin seçki icraatında qoyduğu təhdidat dərzi onun nəfinə əhəmiyyətə layiq bir müddət yetirə bilmədi. Duma üzvləri yığıldı və onların əksəriyyəti də həmin hökumət qabağını kəsən “sol”lardan oldu. Bu nəyə dəlildir? Buna dəlildir ki, Rusiyada əvvəlcə əksəriyyəni xəfi və bəzən aşkar surətdə gətirdikə kəsbi-izdiyad və istedad edən və bu axır vaxtlarda ahu fəqanlar, odlu-odlu şikayətlər, dadu fəryadlar ilə bərabər revolverlər, tüfənglər, bombalar partıltı və gurultular ilə bütün məmləkəti lərzəyə salmış olan millət etirazı səvükəqillərin gör-

baş verən inqilablar nəticəsində istibdadlar məhv ediləcək və bütün insanlar azadlıqlar əldə edəcəklər. O, yazırdı: “31 mart (1909) hadisəsindən sonra Osmanlıda yenidən əsil inqilab vəqə olub, doğrudan da istibdad məhv edildi. Bu gün (1909-cu ilin iyulu) isə həmin əsil inqilab ıranda baş verməkdədir. Odu ki, bu inqilabın nəticəsinə də kəmalətimad ilə inanmaq olar... Əvət, bir bu qədər inadlılıq göstərib də, təcrid-həyat etmək arzusunda olan millətin yoluna sədd çəkməklə on milyonluq bir camaatı müstəbid əli altında əzmək istəyən şah, bu gün özünə bir tərifi-nicat axtarır; pənah arayır. Bütün istibdad tərəfdarları bildilər ki, böylə bir gün

Üzeyir Hacıbəylinin dünyagörüşündə milli fəlsəfi və sosial-siyasi aspektlər

də varmı” (4, s.86). Xüsusilə də, Qacarlardakı inqilaba böyük ümidlər bəsləyən Hacıbəyli inanırdı ki, burada əsrlərdən bəri avam xalqın iliyinə işləmiş çürük əqidələr aradan qalxıb, onun yerində yenilikçi, qanunpərəst bir hökumət qurulacaqdır (4, s.89-90). Ancaq onun sosial-demokratizm meyilliyi uzun sürməmiş, 1910-cu illərdən etibarən o, milli-demokrat cəbhəsində fəaliyyət göstərmişdir.

Milli maarifçilik və türkçülük. Üzeyir Hacıbəyli istər sosial-demokratizmə meyil göstərdiyi, istərsə də birmənalı şəkildə milli-demokratizm cəbhəsində olduğu dövrlərdə əsas diqqəti Qafqaz türklərinin, o cümlədən Quzey Azərbaycan türklərinin milli oyanışına, milli haqq və azadlıqların əldə olunmasına yönəltmişdir. Məsələn, o, müasiri olduğu dövrdə əcnəbi müəlliflər tərəfindən müsəlman türklərin tamamilə vəhşi və barbar kimi qələmə verilmələrinə qarşı kəskin şəkildə etiraz etmişdir. 1905-ci ildə “Həyat”da nəşr olunan “Bir xanım əfəndinin bizlərə hüsnü-təvəccöhü” adlı məqaləsində Hacıbəyli yazırdı ki, Allahın insanları yara-

müəyyən qədər də olsa, “sosial-demokratizm”ə meyil hiss olunur. Məsələn, o, məqalələrində solçu “sosial-demokrat” firqəsinə digər təşkilatlardan daha çox üstünlük vermişdir. Onun fikrincə, sosial-demokratlar oktyabristlərdən, kadetlərdən, sosialist-inqilabçılardan və başqa təşkilatlardan fərqli olaraq Dövlət Dumasında ən doğru yol tutmuşdur. Hacıbəyli yazırdı: “Tələb və məramca ən gözəl, ən yaxşı firqə “İctimaiyyun-amiyyun” (sosial-demokrat) firqəsidir ki, onun bütün tələbləri insanı vələh edir, başlıca tələbi isə nəyə desən dəyər! Bu tələb isə kasıb və dövlətini bərabərləşdirmək, pul üzündən, var-dövlət fərqləri üzündən bu gün dünyada mövcud olan paxıllığı, kin-küdrəti, ədavəti, qərəzkarlığı, nifrəti, yalanı, saxtakarlığı, riyakarlığı, davadalaşları, müharibələri və başqa bu kimi halları yox etməkdir” (6, s.528). O, ilk dövrlərdə hesab edirdi ki, yalnız sosializm əqidəsi bütün insanların sosial və hüquqi bərabərliyində yanadır: “Sosializm siyasi bir əqidədir ki, ona görə, dünya malını hamı adamlar arasında bərabərcə bölmək üçün indiki məişət və həyatı-bəşəriyyəni dəyişdirmək lazımdır. Yəni bu əqidəyə görə, dünyada dövlət-liliyi və kasıblılığı aradan götürüb, hamını iqtisadi cəhətcə bərabər etmək olar. Bunun üçün xüsusi və şəxsi mənafeyi aradan götürüb, əmək və zəhməti hamı ara-

qə digər firqələrlə müqayisədə daha doğrudur. Bu baxımdan onun yazılarında Dövlət Dumasındaki “Müsəlman fraksiyası”nın Rusiyanın 30 milyonluq müsəlman əhəlsinin milli, dini, iqtisadi, elmi, təhsil ehtiyaclarının

mək üçün icra edilən boş və əsassız bir nümayiş deyildir. – bu, cana doymuş camaatın, kəmalə çatmış əqillər təviq və təhriki ilə sədəyi-həqq tələbanəsidir. O səda ki, heç bir hədə-qorxu ilə xamış olmaz və hər bir top və pu-

Cümhuriyyətin quruluş və inkişafında yaxından iştirak etdiyi üçün 27 aprel işğalının ilk illərində bolşevizm repessiyası ilə üz-üzə qalmış, yalnız yaxın qohumu H.Terequlov və N.Nərimanovun sayəsində bu təhlükə sovuşmuşdur. 1921-ci ildə Bakıda Azərbaycanlı tələbələr üçün ilk musiqi məktəbini – Azərbaycan Dövlət Türk Musiqi Məktəbini (sonralar texnikum) təşkil etmişdir (15, 269-270). 1926-cı ildən Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında fəaliyyət göstərən Hacıbəyli burada nəzəriyyə, harmoniya, Azərbaycan Türk musiqisinin əsasları fənlərindən dərslər demiş, konservatoriya yanında ilk çoxsəsli Azərbaycan Türk xor kollektivi yaratmışdır...

ödənilməsi istiqamətində daha çox sosial-demokratlarla əməkdaşlıq etməsinə meyilliyi də hiss olunur. O, yazırdı: “Dövlət dumasının üzvləri, yeni əhali tərəfindən göndərilmiş vəkillər orada neçə-neçə firqəyə bölünübdülər. Bizim vəkillərə də lazımdır ki, bu firqələrin birinə özlərin daxil etsinlər. Bu işi biz vəkili öz vicdan və insafına həvalə edirik. Əlbəttə, hər bir halda, vəkillərimizə lazımdır ki, o firqəyə daxil olsunlar ki, onun məramnaməsi biz əhəlinin bütün ehtiyacatını rəf etmək üçün ititax oluna bilən məramnaməyə müvafiq ola” (4, s.224).

Hacıbəyli Çarlığın apardığı qəddar siyasətə baxmayaraq, il

lemyotdandəxi gurultulu və əsərlə olmaqla bərabər gətirdikə mühib və müdhış olub eşidənlərin tüklerini qabardar və bədənlerini lərzəyə salar” (4, s.266). Vaxtilə bu kimi mülahizələrə istinad edən akademik Firudin Köçərliyə görə Hacıbəyli marksizmin təsiri altında inqilabi hərəkəta qızgın rəğbət bəsləmiş, özünəməxsus ustalıqla inqilabi ideyaları təbliğ etmək dərcəsinə qədər yüksəlmişdir (14, s.8).

Bizcə, o, 1900-cu illərdə Osmanlı və Qacarlarda baş vermiş məşrutə hərəkatlarına da daha çox sosial-demokratların mövqeyinə yaxın bir yanaşma sərgiləmişdir. Hacıbəyli hesab edirdi ki, bu iki türk-müsəlman ölkəsində

danda yalnız türklərin mayasına istedad qoymaması, mərifət və mədəniyyətdən uzaq tutması mülahizəsi qəbulədiilməzdir. Belə ki, türklər bu gün mədəniyyət sarridan inkişaf etmiş bəzi millətlərdən geridə qalsa da, ancaq məsələni ifrat şəkildə qoymaq doğru deyildir. O, yazırdı: “Doğrudur, cümlə Qafqaz əhalisi ümumiyyətlə və biz Türk tayfası da, xüsusilə Avropa milli-mədəni səviyyələri-nə nisbətən, ümumiyyət etibarilə yarımvəhşilik. Ancaq burası nəzərdə tutulmalıdır ki, avropalılar bu dünya evinə ana bətnindən mədəniyyətli halda düşməmişlər. Bəlkə əsrlərcə ömür edərək mədəniyyət yolunu tapıb, ondan faydalanmışlar” (7).